

Унормування українських медичних термінів з урахуванням аналізу їх відповідників в інших слов'янських мовах

© Олександра Томашевська, Євген Дзісь, 2024

Анотація

Однією із засад унормування української медичної термінології є її українізація з дотриманням питомих лексико-семантичних норм нашої мови. Це стосується як саме українських термінів, так і слів чужомовного походження, написання яких нерідко спірне. У такому разі доцільно звертатися до їхніх відповідників у науковій медичній термінології близькоспоріднених слов'янських мов, беручи до уваги їхні правила застосування питомої лексики і створення чужомовних слів.

Ключові слова: наукова медична термінологія, українська мова, слов'янські мови.

Унормування української медичної термінології (УМТ) – це безперервний процес, який враховує як поступ у медицині й відповідну появу нових термінів, так і норми української літературної мови. Нехтування цими нормами негативно відбивається на науковому назовництві в медицині. Упорядковуючи УМТ, ми наразі дотримуємося українського правопису (УП), який виставлено на сайті Міністерства освіти і науки [14]. Але директор Інституту української мови НАН України, професор П. Гриценко зазначає, що цей правопис нелегітимний, містить багато помилок, а у важливих державних документах «...маємо десятки грубих відступів від норм української літературної мови, тих, що існували вже століттями у структурі української мови. І ми це відкидаємо. А чому відкидаємо? Тому що тиск російського мовного коду... є глибоко вкорінений» [4]. Інститут української мови зараз працює над усуненням усіх тих недоліків, які є у правописі, але виправлений і схвалений комісією з мовних стандартів його варіант з'явиться не скоро.

У впорядкуванні УМТ потрібно повернутися до питомих лексико-семантичних норм української мови. Відповідно, маємо використовувати те, що дозволяє правопис 2019 року, коли пропонує варіантне вживання слів (наприклад, закінчення и в родовому відмінку в словах *крови*, *смерти*, *соли*, *вагітності* і т. ін.) [14], а у випадку, якщо цей правопис не подає потрібного правила, треба звертатися до УП 1928 року [13] та словників, створених у першій третині 20-го сторіччя, ще до початку лінгвоциду української мови. До того ж у сумнівних випадках потрібно аналізувати, як відповідні терміни вживають в інших слов'янських мовах, знаходячи таким чином вирішення спірних питань. Зокрема, польська медична термінологія багата на самобутні терміни, уникає надмірного вживання латинізмів і англізмів, чого треба досягати і в УМТ.

Українська мова має лексичну й граматичну схожість з іншими слов'янськими мовами, що зумовлено історичними контактами і взаємними впливами. Професор К. Тищенко дослідив, що з-поміж 82 специфічних рис української мови (звукових і граматичних) найбільше спільних рис, а саме 29, є з білоруською мовою, а інші слов'янські мови (словацька, чеська, польська, болгарська, хорватська, сербська й македонська) мають з українською по 20-23 спільні риси, російська ж – тільки 11 [11]. Однією з найбільших проблем УМТ є її засмічення незліченними росіянізмами. Низка інших слов'янських мов під час радянського періоду не зазнала лінгвоциду з боку російської мови. Проте на болгарську мову російська мала значний вплив, особливо в науковій термінології. Македонська й сербська мови також зазнали певного впливу російської, але цей вплив у науковій термінології не був суттєвим.

Метою статті є дослідити, яким чином можна унормувати низку спірних термінів в УМТ, основується на аналізі їх відповідників у науковій медичній термінології таких слов'янських мов, як польська, словацька, чеська, хорватська, сербська, болгарська, (північно)македонська і словенська, та на засадах унормування української термінології, сформульованих Р. Рожанківським [5].

Добирати питома український термін

Ця засада стосується насамперед уникнення росіянізмів. Деякі анатомічні терміни потребують перегляду, наприклад, глотка, таз, сосок (грудної залози), соскоподібний (лат. mastoideus), сосочковий (лат. papillaris), раковина (вушна, лат. auricula). Доцільно їх замінити на, відповідно, горло, миска (або мідниця), пипка, пипкоподібний (краще пипкуватий), пипковий, мушля, як є в давніших українських словниках [1; 2; 3; 6; 7; 8; 15], у яких не знаходимо наведених вище росіянізмів. А ось таким є переклад цих термінів польською мовою, відповідно: gardło, miednica, brodawka (sutkowa), sutkowaty, brodawkowaty, małżowina (uszna). Бачимо, що збігів з російськими термінами немає. Щодо слова пипкуватий, то прикметниковий суфікс -уват- (-юват-, -оват-) вживаємо на позначення подібності як в українській, так і в польській мові. Без сумніву, можемо вживати анатомічний термін горло, тому що його, а також носо-, рото-, гортаногорло, знаходимо в низці джерел сучасної медичної літератури.

З російської мови походять також прикметники злоякісний і доброякісний, які стосуються новотворів і перебігу деяких хвороб. Латинське слово *malignum* означає ворожий, зловмисний, шкідливий, а *benignum* – лагідний, беззлобний, нешкідливий, незагрозливий. Крім болгарської мови, в інших мовах ці терміни не пов'язані з якістю (табл. 1). В УМТ маємо вживати так, як у російсько-українському словнику А. Кримського: «Злокачественный, мед. *malignus* – злісний, злосливий (Мед. Сл.). -ная опухоль – злісна пухлина. -ная лихорадка – злісна лихоманка»; «Доброкачественный – добротний... Д. ход болезни – лагідний перебіг хвороби» [7].

Таблиця 1

Переклад слов'янськими мовами латинських термінів *malignus* і *benignus*

Мова / Термін	<i>Malignus</i>	<i>Benignus</i>
Українська	злісний	лагідний
Польська	<i>złśliwy</i>	<i>łagodny</i>
Чеська	<i>zhoubný, maligní</i>	<i>nezhoubný, benigní</i>
Словацька	<i>zhubný, maligny</i>	<i>nezhubný, benigny</i>
Хорватська	<i>zlòćudan, maligni</i>	<i>dobroćudan, benigni</i>
Болгарська	злокачествен	доброкачествен
Македонська	малиген	бениген

Запозичати термін безпосередньо з мови-оригіналу. Латинізувати чужий термін латинського походження

В УП 1928 року і Правописному словнику Г. Голоскевича слово, яке походить від латинського *chemia*, подано як хемія, а не хімія [2; 13]. Слово хімія надійшло до нас через російську мову, це словотвірний росіянізм. Приклади зі слов'янських мов переконують нас, що українською має бути хемія, біохемія, хемотерапія і т. ін. (табл. 2).

Щодо засади «латинізувати чужий термін латинського походження», то йдеться про запозичення терміна, що походить від латинського чи грецького слова й належить певній сучасній мові (англійській, французькій, німецькій тощо) [5]. Наприклад, терміни грецького походження з буквосполукою *sch*, такі як *ischemia* і *schizophrenia*, до сучасної УМТ перейшли з російської мови, де *sch* передають буквою ш, як у німецькій мові. Натомість у латинській і англійській мовах *sch* читаємо, відповідно, як [сх] і [ск]. А. Кримський і Г. Голоскевич подають слова ішемія та ісхемія як синоніми [2; 7]. Ісхемія іншими слов'янськими мовами звучить як [ісхемія(є)], а схізофренія – як [схізофренія(є)] або [шізофренія] (табл. 2). В УМТ ми мали б вживати ці й подібні терміни таким

чином: ісхемія, ісхемічний, схізофренія, схістосоміяз тощо. Чинний правопис це не заперечує, бо в ньому немає правила про буквосполуку sch.

Таблиця 2

Переклад слов'янськими мовами латинських термінів chemia, ischaemia та schizoprenia [з транскрипцією]

Мова / Термін	Chemia	Ischaemia	Schizoprenia
Українська	хе́мія	ісхе́мія	схізофре́нія
Польська	chemia	ischemia [ісхе́мія]	schizofrenia [схізофре́нія]
Чеська	chemie	ischemia [ісхе́міє]	schizofrenie [схізофре́ніє]
Словацька	chémia	ischémia [ісхе́мія]	schizofrénie [схізофре́ніє]
Хорватська	kemija	ishemija [ісхе́мія]	shizofrenija [шізофре́нія]
Болгарська	химия	исхемия	шизофрениа
Македонська	хемија	исхемија	шизофренија

Засвоювати чужий термін за граматичними й правописними нормами

В УМТ початку 20-го сторіччя іменники грецького й латинського походження, які в оригіналі мають закінчення -is і є жіночого роду, також були жіночого роду із закінченням -а в називному відмінку однини. Так, у словнику Г. Голоскевича є слова анабіоза, аналіза, діагноза, туберкульоза, у словниках А. Кримського і М. Галина – діагноза [1; 2; 7]. Також і в сучасних словниках знаходимо слова база, генеза, криза, теза [9; 10]. У слов'янських мовах (крім білоруської) такі медичні терміни є жіночого роду, як видно на прикладі слова склероза в таблиці 3. Навіть у німецькій мові ці й подібні слова мають жіночий рід (напр., die Sklerose). Тому і в УМТ вони також повинні бути жіночого роду, наприклад, кератоза, мікоза, опісторхоза, патогенеза.

У сучасній УМТ чужомовну буквосполуку іа передаємо через ія лише в кінці слова, наприклад, матерія, але матеріальний [10]. Повертаючись до лексико-семантичних норм нашої мови, знаходимо в УП 1928 року таке правило: «...чуже іа передаємо через ія, іе – через іє, іу – через ію, але іо – через іо: матеріял, спеціальний...» [13]. У словниках А. Кримського і Б. Грінченка є слова варіант, матері(и)ял [7; 8], у словниках Г. Голоскевича і В. Кисільова: діабет, діагноза, діястола, діяфрагма, спеціальний і т. ін. [2; 3]. Так є в хорватській і македонській мовах (як подано в таблиці 3 на прикладі слова діабет), а також і в білоруській – ыя, а не ья (дыябет). Тому настав час нам визначитися з такими й подібними словами й термінами, основувшись на поданих джерелах.

У чинному УП є таке правило: «Голосний [u] слід передавати буквами у або в» [14], але не буквою й, як у словах лейкоцит, нейрон, нейтральний тощо. Звертаючись до УП 1928 року, знаходимо: «Дифтонг еу передаємо через ев: неврастенія, неврологія, невтральний і т. ін.» [13]. Саме цього правила дотримано в словниках В. Кисільова і Г. Голоскевича, де подано такі ж і подібні слова [2; 3]. У вибраних нами слов'янських мовах дифтонг еу передають через [eу] або [ев], не через [ей]. Приклад – слово левкемія у табл. 3; можемо додати й сербською мовою – леукемија та словенською – levkemija. Тому в УМТ повинно бути таке написання відповідних термінів: левкопенія, неврон, невтропенія, евтир(е)оїдний, евфорія, диспаревнія (словенською – disparevnija) тощо.

Таблиця 3

Переклад слов'янськими мовами латинських термінів sclerosis, diabetes i leukaemia

Мова / Термін	Sclerosis	Diabetes	Leukaemia
Українська	склероза	діабет	левкемія
Польська	stwardnienie	cukrzyca	białaczka
Чеська	skleróza	cukrovka	leukémie
Словацька	skleróza	cukrovka	leukémia
Хорватська	skleroza	dijabetes	leukemija

Болгарська	склероза	диабет	левкемия
Македонська	склероза	дијабетес	леукемија

Правило з УП 2019 року: «У словах, що походять із давньогрецької й латинської мов, аи звичайно передається через ав» [14]. Таким чином потрібно вживати терміни авра, автизм, автоімунний, автопсія тощо. Продовжуючи, УП 2019 року пропонує варіантне вживання слів: «У запозиченнях із давньогрецької мови, що мають стійку традицію передавання буквосполучення аи шляхом транслітерації як ау, допускаються орфографічні варіанти: ...аудиторія і авдиторія, лауреат і лавреат, пауза і павза, фауна і фавна», що треба використовувати, вживаючи слова з буквосполукою ав. Прикладом може бути словенська мова, у якій знаходимо медичні терміни avga, avtizem, avtoimunski.

В УП 2019 року знаходимо таке правило: «Буквосполучення th у словах грецького походження передаємо звичайно буквою т... У словах, узвичасних в українській мові з ф, допускається орфографічна варіантність на зразок: ...ефір і етер, кафедра і катедра, логарифм і логаритм...» [14]. Але в УП 1928 року вказано категорично: «Грецьке θ (th) передаємо через т (а не через ф)...» [13]. Таким чином, в УМТ вживаймо слова етер, етеровий, катедра, катедральний, подібно як вживаємо слова антропологія, аптека, астма, бібліотека, ортопедія, теорія тощо. У термінологіях низки слов'янських мов латинські слова aether і cathedra перекладено як eter, етер, katedra, кафедра (табл. 4).

Таблиця 4

Переклад слов'янськими мовами латинських термінів aether і cathedra

Мова / Термін	Aether	Cathedra
Українська	етер	катедра
Польська	eter	katedra
Чеська	éter	katedra
Словацька	éter	katedra
Хорватська	eter	katedra
Болгарська	ефир	катедра
Македонська	етер	катедра

Ці та багато інших проблем УМТ висвітлено в нашому посібнику «Українське медичне слововживання» [12].

Висновки

Унормування українського медичного назовництва повинно передбачати його якнайповнішу українізацію з поверненням до питомих лексико-семантичних норм нашої мови, використовуючи певні правила українського правопису 1928 року і словники, видані в першій третині 20-го сторіччя, а в перспективі – виправлений варіант сучасного правопису, над яким працює Інститут української мови НАН України. У спірних випадках доцільно звертатися до порівняння з науковими медичними термінами в інших слов'янських мовах, що особливо стосується правопису слів чужомовного походження.

Перелік літератури

1. Галин М. Медичний латинсько-український словник. Прага, 1928. 302 с.
2. Голоскевич Г. Правписний словник (за нормами УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ Всеукраїнської Академії Наук). Харків, 1929. 97 с. URL: <https://slovyk.me/dict/holoskevych>.
3. Кисільов В. Ф. Медичний російсько-український словник. Держ. Вид. України, 1928. Київ : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2008. 172 с. (Сер. "Із словникової спадщини". Вип. 3. Відтворення видання 1928 року).
4. Новий правопис і деколонізація в Україні. Павло Гриценко заявив про «десятки помилок». Радіо Свобода, 2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/mova-pravopys-dekolonizatsiya/32975293.html>.
5. Рожанківський Р. Засади унормування української термінології. URL: http://tc.terminology.lp.edu.ua/TK_concept.htm#Sect2.
6. Російсько-український медичний словник: матеріали до української медичної термінології / за ред. проф. О. В. Корчак-Чепурківського [та

ін.]; упорядник д-р мед. М. А. Галин. Київський губернiальний вiддiл охорони народного здоров'я, Пiдроздiл медичної та санiтарної просвiти. Київ, 1920. 164 с. 7. Росiйсько-український словник : у 4 т. А–П / гол. ред. А. Е. Кримський, С. О. Єфремов. Київ : Видавничий дiм Дмитра Бураго, 2017. 2016 с. Репринт з видання 1924-1933 рр. (Серiя «Словникова спадщина України»). 8. Словарь української мови : в 4 т. / за ред. Б. Грiнченка. Київ, 1907-1909. 9. Словник української мови : в 11 т. АН УРСР. Інститут мовознавства / за ред. І. К. Бiлодiда. Київ : Наукова думка, 1970-1980. URL: <http://sum.in.ua/>. 10. Словник української мови : у 20 т. (Т. 1-14). НАН України, Укр. мов.-iнформ. Фонд. Київ : Наукова думка, 2010. URL: <https://sum20ua.com>. 11. Тищенко К. Правда про походження української мови // Український тиждень. 2012. |№ 39 (256). С. 22-64. 12. Томашевська О., Дзiсь Є. Українське медичне слововживання : навч.-метод. посiб. Львiв : Видавництво Львiвської полiтехнiки, 2023. 144 с. 13. Український правопис / Нар. Комiсарiят освiти УСРР. Вид. 1-ше. Київ : Держ. вид-во України, 1929. 103 с. URL: <https://r2u.org.ua/node/181>. 14. Український правопис. 2019. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/ukrayinskij-pravopis-2019>. 15. Цешкiвський Ф., Черняхiвський О. Nomina anatomica ukraїnica. Анатомiчний словник. Мiжнародна українська анатомiчна номенклатура прийнята в Базелі на дев'ятих зборах анатомiчного товариства. Видання друге. Детройт : Українське Лiкарське Товариство Пiвнiчної Америки, 1971. 81 с. (Перше видання – Київ, 1925).